

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ MİLLETLERARASI SEMPOZYUMU TEBLİĞLERİ

Sofya
21-23 Nisan 2000

Editor
Ali Çaksu

Önsöz
Ekmeleddin İhsanoğlu

PC/1 – 2002/1

İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizisi
Seri No:8

ISBN= 92-9063-108-2 (Türkçe edisyon için)
ISBN= 92-9063-109-0 (Yabancı dil edisyon için)
ISBN= 92-9063-110-4 (Set)

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Satiat ve Kültür
Araştırma Merkezi (İRCİCA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Faks: 0212 258 43 65
E-posta: ircica@superonline.com
Vcb-sitesi: <http://i/ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Taşlak
Kapak: Hatice Polat
Basıldığı yer: Yıldız Matbaacılık, Yayıncılık ve Ticaret A.Ş., 2002, İstanbul

İRCİCA KÜTÜPHANESİ KATALOG FİŞİ

Balkanlar' da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu
(21- 23 Nisan 2000: Sofya)
Balkanlar' da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu
Tebliğleri ! editor Ali Çaksu; önsöz Ekmeleddin İhsanoğlu.-
İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merckzi, 2002.

X, 447s.: res., hrt.; 24sım.- (İslâm Medeniyeti Tarihi Kaynak
ve İncelemeleri Dizisi Seri No:8)

ISBN: 92-9063-109-0
1. Medeniyet, İslâm - Balkan Ülkeleri 2. Medeniyet, Türk -
Balkan Ülkeleri, I. K.a. II. Çaksu, Ali (ed.) III. İhsanoğlu,
Ekmeleddin (önsöz) IV. (Seri)

949

16. YÜZYILDA SARAYBOSNA CAMİLERİ

Behiya Zlatar

Balkanlar'ın Osmanlılar tarafından fethiyle birlikte hayatın her sahasında, özellikle de şehirlerin oluşumu ve gelişiminde büyük değişiklikler ortaya çıktı. Balkanlar tek bir ekonomi ve gümrük alanını temsil ediyordu ve bölgede büyük savaşların meydana gelişinin yanı sıra, zanaat ve ticaretin gelişip güçlendiği şehirler oluştu. Bu şehirlerin ayırdedici özellikleri büyük sayıdaki nüfusları, içlerindeki Müslüman nüfus ağırlığı, anıtsal mimari yapıları ve büyük çarşıları idi. Yanında muhakkak yüksek ağaçların dikildiği ve dikeylikleri şehrin kentsel resminin temel karakterini oluşturan minareler de yerleşime İslami bir görünüm kazandırüyordu. Cami olmaksızın bir yerleşim kasaba statüsünü kazanamıyordu; gelişmiş bir kentsel yerleşim için ise, o yerleşimde birkaç cami bulunmalıydı.

Yeni idarenin kurulması ile hemen yoğun bir İslam yayılması göze çarpar ve bununla birlikte İslam kültür, ilim ve edebiyatı gelmeye başlar. İslam sanatı tüm mimariye hızla tesir etmiştir. Böylece Balkanlar'da 15. yüzyılın ikinci yarısı ve 16. yüzyılda meydana gelen şehir yerleşimleri İslam şehirlerinin tipik karakterini yansıtır. İlk yapılar arasında, gelen şehir yerleşimleri ve eğitim vazifesi gören mukaddes yapılar olarak temel rolleri yanında mahalle merkezlerini de temsil eden ve kurucularının isimlerini taşıyan camiler yapıldı. Kurucular arasında devlet ricali, zengin tacirler ve zanaatkarlar, imamlar, hatipler, müderrisler, şeyhler ve de sıradan vatandaşlar vardı. İslam mimarisinin diğer yapıları gibi camiler de genellikle şahsî vakıflar olarak kurulmuştu. Vakıf enstitüsü İslam'ın iman prensipleri temelinde kurulmuştur ve bu da İslamın tüm sosyal-ekonomik sisteme ne kadar nüfuz ettiğini ve şehirlerin ve buralardaki mimarinin gelişiminde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

16. yüzyılda Saraybosna, kentsel gelişimi, nüfus sayısı ve gelir miktarına göre Balkanlar'daki büyük şehirler arasındaydı. İshak oğlu Gazi İsa Bey'in vakıfnamelerinin birinde yazılı olduğu gibi, şehirler arasında bir inci olan Saraybosna altın çağını bu dönemde yaşadı. Keza, tüm 16. yüzyıl Saraybosna'nın genel bir refah dönemidir. Bu, halkın İslam'ı kabul etmek suretiyle, İslam kültür ve medeniyetinin mirasını da kabul ettiği ve bölgeye uyarladığı bir dönemdir.

Diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da mimari sanatın en gelişmiş dalı idi. Saraybosna'da mimarinin en güzel ve en

anıtısal yapıları 16. yüzyılda oluştu, ve bunlar arasında camiler ve mescitler çoğunlukta idi. Devlet adamları da dahil olmak üzere bu camileri inşa ettiren kişilerin çoğunluğu Bosna kökenli idiler ve bazılarının hanedanlıkla da akrabalık ilişkileri vardı. Camilerin büyüklük ve görünüşleri sadece camiye yaptıranlara değil, proje yapımcıları ve ustalara da bağlı idi. Camiler, etrafında mahallelerin oluştuğu nüveler idi. Bunlar mahallenin kültürel, eğitimsel ve toplumsal merkezleri, kentsel yapının karakteristik unsurlarıydılar. Bu şekilde camiler sadece yerleşimin oluşumunda değil mahalle yaşamında da öneme sahiptiler. Bosna Sancağı tahrirleri 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında Saraybosna'da 91 Müslüman mahallesi, bir cemaat-i Yahudi ve Saraybosna'nın merkezinde Hıristiyanlar -- (Geberan)¹ ve Mahalle-i Varoş -- bulunduğunu ve yüzün üzerinde cami ve mescit olduğunu göstermektedir.² Bu dönemdeki yapılanmanın ne kadar yoğun olduğunu, tüm Osmanlı idaresi boyunca Saraybosna'da 108 caminin kurulmuş olması da göstermektedir.

Bu camiler arasında, mimarisi ile küçük mahalle camilerinden ayrılan birkaçı özellikle göze çarpmaktadır. Bunlar, öncelikle Hünkar, Gazi Hüsrev Bey, Ali Paşa, İskender Paşa oğlu Mustafa Paşa (İskenderiye), Hoca Durak (Başçarşı) camileridir. Saraybosna'daki ilk anıtısal camilerin inşa edildiği dönem, Osmanlı Devleti boyunca gelişmiş şekiller kazanmış umumi ve dinsel yapıların mimari strüktürünün meydana çıktığı dönemdir. Bu dönem, İslam mimarisinin en önemli yapısı ve İslam sanatının kaynağı olarak caminin gelişiminde en yüksek zirveye ulaştığı dönemdir.

Bugünkü Saraybosna bölgesindeki ilk camiye, Fatih Sultan Mehmed'in buyruğu üzerine 1457 yılında İshakoğlu Gazi İsa Bey yapmış ve cami sultana izafeten Hünkar Camii (Careva džamija) adını almıştır. Bosna'daki yerleşimlerin çoğunda ilk önce, hüküm süren sultanın doğrudan emriyle ve onun adına, görevlileri devlet tarafından atanan ve ücretleri devlet kaynaklarından ödenen imparatorluk camileri yapıldı. Bu cami, İshakoğlu İsa Bey'in Saraybosna'nın kentsel gelişimini başlatan müesseselerinin kurulması ile ilgili 1462 tarihli vakıfnamesinde zikredilmez.³ Caminin ilk binası birkaç defa harap olmuştur; bugünkü yapı ise Kanuni Sultan Süleyman zamanındandır. Kırk metrelik ince ve uzun minaresi Bosna'daki en güzel minarelerden sayılır. Mihrap ve minber son derece güzel yapılmıştır. Duvarlardaki resim motif elemanları bunun 16. yüzyılda meydana geldiğine işaret etmektedirler.

¹ Bu Geberan kelimesi ile Katolik mezhebine mensup Hıristiyanların kastedildiğini tahmin ediyoruz.

² Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, No. 477, 1604 tarihli Bosna sancağı mufassal tahriri defteri.

³ H. Šabanović, "Dvije najstarije vakufname", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, II, Sarajevo 1952, s. 7-29; Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Sicil vakıfname numarası 77, s. 51-52.

1518 tarihli İskender Paşa oğlu Mustafa Paşa Camii Saraybosna'da yapılmış ilk kubbealtı camisidir. Kurucusu, yine Saraybosna'da, bilhassa eski Saraybosna'nın batı dış bölgesinde çok sayıda müesseseler kuran Bosna sancak beyi İskender Paşa'nın oğlu Mustafa Paşa'dır. İskender Paşa'nın ve oğlu Mustafa Paşa'nın müesseselerinden hiçbiri günümüze kalmamıştır. Mustafa Paşa Camii 1936 senesinde yıkılmış ve yerine daha geç bir dönemde İskenderiye Kültür ve Spor Merkezi yapılmıştır.

Saraybosna'da yapılmış bir diğer kubbealtı camisi, çırkık yapımı ile uğraşan zengin bir zanaatkar olan Muslihuiddin Çekrekçi'nin camisidir. Başçarşı'nın kuzeydoğu kısmında 1526 yılında yapılmış olup ve bugün Saraybosna'daki en eski kubbeli camiye temsil eder. Kubbesi gibi bu caminin bazı mimari özellikleri, bazı tarihçileri, bu caminin mimarının Mimar Hayruddin okuluna tabi bulunduğu varsayımına sevketmiştir. Bir başka özelliği, diğerlerinden farklı olarak, cami duvarının içinde yapılmış olan minaresidir. Cami sofası kubbe ile örtülmemiş olup civarında bir avlu da yoktur. Bu caminin kuruluşu ile ilgili vakıfname asıl şekliyle muhafaza edilmiş olup bugün Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Takriben, bu caminin yapıldığı zamanlarda Başçarşı'da, ilk defa 1528 tarihli Bosna Sancağı tahririnde zikredilen, kubbeli bir cami daha yapılmıştır. Bu, Başçarşı Camii (Bašćarsijska džamija) adıyla bilinen Havace Durak Camii'dir. Bu yapı 1565 yılına kadar mescitti ve bu tarihte sultan fermanıyla Cuma namazı düzenlenerek o zamandan itibaren cami olmuştur.⁴

Saraybosna'daki en anıtsal ve ünlü camiye Selçuk Sultan ile Hersek kökenli Ferhad Bey'in oğulları Gazi Hüseyin Bey yaptı. Camiden başka, zengin bir vakfın desteğine sahip çok sayıda müessese bina etti. Gazi Hüseyin Bey Camii'nin projesini imparatorluk baş mimarı Acem Esir Ali hazırlamıştı. Bosnadaki bir kubbealtı camisinden daha göze çarpıcı olumlu çözümlenmesi ile, zengin iç dekorasyon ve yüksek minaresiyle bu cami çarşıya hakimdir. Mimari ve sanat değeri büyüktür. Yine yüzyıllarca sayısız fonksiyon kaydederek Saraybosna yaşamında da çok büyük bir role sahip olmuştur.

Osmanlı mimarisinin iyice geliştiği bir zamanda kurulan Ali Paşa Camii'ni pek çok tarihçi haklı olarak Bosna'daki en güzel kubbeli camiler arasında saymaktadır. Kurucusu, Saraybosna civarından Boşnak kökenli büyük vezir, Budin ve Bosna sancakbeyidir. Ali Paşa Camii'nde sofa, kubbe ve minare

⁴ İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBBA), Tapu Defteri (TD) No. 462, s. 27.

çok güzel bir uyum sağlamıştır. Saraybosna'daki bazı diğer yapılarda da olduğu gibi, bu camideki bazı mimari unsurlar taş işlemeciliğinde de kıyı bölgesinden ustaların katkısına işaret etmektedir. Bu ustaların Bosna'da İslam mimarisi alanındaki çalışmaları, Osmanlı ve de yerel Bosnalı ustaların yaratıcılıklarıyla birlikte, üslûp farklılığına rağmen uyumlu eserler ortaya koydu.

Bosna sancakbeyi Ferhad Bey Vukoviç-Desisaliç 1561-62 yılında, bugün de İslam mimarisinin kıymetli bir abidesini temsil eden bir kubbealtı camisi inşa etti. Bu cami, kendisine ve civarında oluşan mahalleye izafeten adını alan Ferhadiye caddesinde bulunmaktadır. 16. yüzyıldan kalan duvar dekorasyonunun muhafaza edilmiş olduğu nadir Saraybosna camilerinden biridir. Adı geçen büyük anıtsal camiler dışında Saraybosna'da, mimarisiyle küçük mahalle camilerinden ayrılan birkaç tane daha cami bina edilmiştir. Bunlar, Buzacı Hacı Hasan, Yahya Paşa (Çurçič Camii- Çurčića džamija), Divan Katibi Haydar (Bijela Džamija), Vekilharcı Mustafa (Hacılar-Hadžijska džamija) ve mimarisi son derece ilgi çekici olan, en eski Saraybosna camilerinden biri olan Magribi (Magribijina džamija) camileridir. Saraybosna'da, anıtsal binaların gölgesinde kalmış olan çok sayıda ahşap minareli cami de bulunmaktadır. Keza, bunlar mimari bakış açısından özel bir dikkat arzetmeseler de önemli yapılardır. Mahalle merkezleri olarak belli bir fonksiyonları vardı ve tahta minareleriyle mahalle atmosferine olağanüstü uyum sağlıyorlardı. Kerpiçten yapılmış, üstleri kiremitle örtülmüştü ve minber, mahfil ve kürsü genellikle süslü oyma tahtadandı.

15 ve 16. yüzyıllar boyunca yapılmış tüm camiler Osmanlı mimari yapı özelliklerini taşırlar. Bunlar İslam mimarisinin en genç örnekleridir, ancak açık bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun daha büyük merkezlerinde bulunanlardan daha küçüktürler. Biçim yerel mimari unsurlarla da zenginleşmiştir. Hem Dubrovnik hem de diğer kıyı bölgelerinden ustaların tesirleri görülmektedir. Bu camileri bina ettirenler, bazıları hanedanlıkla da bağları olan yüksek devlet idarecileri, zaman zaman da sıradan vatandaşlardı. Proje hazırlayıcıları ise en ünlü Osmanlı mimarlarından başlayarak yerel ustalara kadar uzanıyordu. Camilerin dışında, avlu, çeşme, şadırvan, türbe ve nişan taşları vardı; anıtsal olanlar çevresinde ise tam bir külliye bulunuyordu. Mesela Gazi Hüsrev Bey Camii böyle olup, etrafında medrese, saat kulesi ve imaret bulunur. Hemen hemen tüm camilerin yanında bir de mektep vardı.

Hünkar Camii dışındaki tüm camiler, camilerin inşası ile birlikte işlemesi için kaynak sağlayan vakıfların gelirleri ile kurulduklar, ve bu sermaye bunların rahatça çalışmalarını mümkün kıldı. Vakıfnameler ve de Bosna Sancağı

defterlerinde bulunan vakıf kayıtlarından, Saraybosna'da çok sayıda vakıf bulunduğu ve bunların hem iktisadi ve hem de kültürel ve toplumsal hayatın temelini oluşturdukları görülmektedir. Gelir ve maddi kaynakların toplandığı kurumlar olarak vakıflar, zanaatkar ve tacirlere kredi verilmesi suretiyle şehir ekonomisinin gelişiminde de önemli bir rol oynamışlardır. Tüm Saraybosna çarşısı ve de dini, ekonomik, kültürel, kamusal önemi olan yapıların büyük bir kısmı vakıf kaynakları ile yapılmıştır. Tarihi kaynaklardan, çok sayıda vakfın cami yapımına yönelik olduğu görülmektedir. Büyük vakıflara ek olarak daha sonra kurulmuş olan küçük vakıflar da, camilerin aydınlatılması, tamiri, hatim ve sure okunması, teravih kılınması, kandillerin yakılması gibi konularda hizmet veriyordu.

Mahallenin kültürel, toplumsal ve eğitim merkezi olarak camiler şehrin tüm bölgelerinde kurulmuştu ve mahallenin bir yerleşim birimi olarak biçim kazanmasında camilerin büyük bir rolü vardı. Ne tür mimari ve malzemeyle yapılmış olursa olsunlar, tüm bu yapılar İslamın genişlemesi ve bu bölgelerde İslam kültür ve medeniyet modelinin kurulmasına hizmette bulunmaları niyetiyle inşa ettirilmiştir.

Zamanla pek çok vakıf savaşlar, yangınlar, seller, mütevellilerin ve diğer vakıf görevlilerinin sorumsuzlukları ve nihayet vakıf mülklerine el konması gibi sebeplerle yok olmuştur, ve böylece bugün sadece Gazi Hüsrev Bey Vakfı ayakta kalmıştır. 16. yüzyıldan günümüze kadar Saraybosna'da 30 kadar cami yok olmuştur. Bosna'da son yıllarda yaşanan saldırı sırasında ve Saraybosna'nın kuşatılma altında tutulduğu zaman içinde pek çok cami hasar görmüştür. Bugün bunlar onarılmaktadır ve yeni camiler de yapılmaktadır. Yenileri arasında, ilk sırada Prens Salman Camii, sonra Zülfikar Paşaoğlu (Zulfikarpaşic) Adil Bey Camii ve Saraybosna civarında, son zamanlarda kurulmakta bulunan semtlerde ve şehrin kenarlarında daha birkaç cami sayılabilir. İslam kültür ve medeniyeti etkisi altında yüzyıllarca gelişen Saraybosna bugün de, şehrin eski kısmıyla, sayısız kubbe ve minareleriyle ve çevre bayırlarda yayılmış mahalle ve çarşıları gibi pek çok unsurlarıyla, o 16. yüzyıl şehrini hatırlatmaktadır.